



Однак не завжди імператори відповідали образу й тому автори, фіксуючи історичні події біли вимушені підтягувати деякі вчинки під біблійні взірці. Сакральний образ імператора не давав йому права безрозсудної поведінки, яка б не була пов'язана з християнською догматикою. Тому у відображенні дій імператорів, незалежно від їх ставлення до християнства (зокрема іконоборчий рух), у джерелах, поряд із констатацією негативних вчинків, автор намагався завжди додати позитивні сюжети, які певною мірою виправдовували жорстокість василевсів, які, нібито, дотримуються заповідей Святого Письма. Так, наприклад, з встановленням влади імператора Феоділа (Аморейська династія) пов'язані досить буремні події політичної боротьби. Продовжувач Феоділа повідомляв наступне: «Воздай по достоїнству за їх поступки, они не только не боялись Бога, замарав руки человеческой кровью, но и убили царя – помазанника божия». Такими словами распустил он это первое и столь удивительное собрание. Возможно, Феодил заслуживает похвалы за соблюдение законов, но уж вряд ли кто припишет ему кротость и мягкость души» [10]. Імператор, перехитривши зрадників його батька, за законом покарав їх. Бачимо, що імператор апелює до Бога і цим робить виправданим свій підступний вчинок, робить його адекватним для ситуації. Продовжувач Феоділа надає позитивного забарвлення цьому сюжету, оскільки мета імператора була благою у руслі християнської етики.

Отже, можемо констатувати безперервність традицій владної моделі I та II Риму. Система спадкування влади за кровною спорідненістю в імперії склалася приблизно у IX ст. До цього часу претендувати на владу міг будь-хто, маючи значний суспільний авторитет. Стосовно інструментарію сакралізації влади, підґрунтям тут були теоретичні розробки християнських філософів. Особливу роль відіграв Євсевій Кесарійський, який у своїх працях заклав фундамент сакралізації влади Костянтина Великого та його наступників. Підтримання сакрального статусу здійснювалося через створення в імперії складного церемоніалу.

1. Дагрон Ж. *Император и священник: этюд о византийском «цезарепапизме»*. – СПб., 2010.
2. Толочко А.П. *Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология*. – К., 1992.
3. Котляр Н.Ф. *Княжеская администрация в Древней Руси // Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. – 2010. – № 2.
4. Хачатурян Н.А. *Король-сасге в христианстве взаимоотношений духовной и светской власти в средневековой Европе // Священное тело короля: Ритуалы и мифология власти*. – М., 2006.
5. Сидорова Т.А. *Власть и собственность английской короны в контексте теории корпоративности в интерпретации Ф. Х. Мейтленда // Священное тело короля...*
6. Андреева Л.А. *Сакрализация власти в истории христианской цивилизации: Латинский Запад и православный Восток*. – М., 2007.
7. Макаров Д.А. *Система права Византийской империи (историко-правовой аспект): Автореф. дисс. ... канд. юр. наук*. – СПб., 2007.
8. Евсевий Кесарийский. *Церковная история в 10 книгах [Электронный ресурс]*. – Режим доступа: <http://www.vehi.net/istoriya/cerkov/pamfil/cerkovist/history.html>.
9. Евсевий Памфил. *Жизнь блаженного василевса Константина [Электронный ресурс]*. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus17>.
10. *Продолжатель Феоділа. Жизнеописание византийских царей [Электронный ресурс]*. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus5>.

Olenchenko O.V. **The authority models of the christian middle ages: the variant of the Byzantium empire**. In the article we have

studied the principles of the authority transfer and the instruments of its sacralization.

**Key words:** Bizantine Empire, authority, sacrality

**В. Г. Циватий**

## КОНЦЕПТИ «ВІЙНА» І «МИР» У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ДОБИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ (XVI–XVIII ст.): ІНСТИТУЦІОНАЛЬНО-ДИПЛОМАТИЧНИЙ АСПЕКТ

*У статті аналізується зовнішня політика і дипломатія європейських держав доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.). Особливу увагу приділено концептам «війна» і «мир» в контексті інституціонального розвитку дипломатичних служб і моделей дипломатії провідних держав Європи.*

**Ключові слова:** зовнішня політика, дипломатія, Європа, війна, мир, суспільно-політична думка

У добу раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.), поряд з виникненням і еволюцією європейської системи держав, відбувався й об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення зовнішньої політики і дипломатичних служб держав Європи. Відповідно, постало споконвічне питання співвідношення та пріоритетності концептів «мир» і «війна». У цю історичну епоху мир був противагою війнам, які на той час були візитівкою держав європейського простору. Мир, перш за все, створював умови для еволюційного розвитку державності в Європі та формування нових інститутів влади, економічного та розвитку міждержавних стосунків. У XVI–XVIII ст. сформувалися усталені суспільно-політичні уявлення про застосування мирних засобів для вирішення конфліктів та суперечок міждержавного рівня, навіть між містами. Одне з центральних місць у політичній теорії й практиці цього періоду посідали проблеми розуміння сутності, функцій і методів реалізації влади та їх інституціонального розвитку. З цією проблематикою пов'язані й оцінки сучасників щодо різноманітних державно-правових форм і типів правління, інституційних політичних процесів, характеристик реальності й створення ідеалів при висвітленні завдань і практичної діяльності влади, концептів «війна» і «мир», моделей дипломатії тощо.

Для вивчення цих історичних явищ і подій автор пропонує, до вже існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, зокрема використати теорію інституцій та інституціональних змін в історичних, політичних, правових, суспільних і дипломатичних системах. Такий підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, загрози, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування систем міжнародних відносин упродовж тривалого історичного періоду [1, 268–274; 2; 3]. Постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Виходячи з постановки проблеми, маємо вивчати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної діяльності держав і їх дипломатичний інструментарій, спираючись на джерельну базу, а й показати перетворення зовнішньої політики і дипломатії як політичного явища на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики і дипломатії, з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав



Європи, співвідношення концептів «війна» і «мир» в європейській суспільно-політичній думці.

Історики дедалі частіше схиляються саме до нових методик дослідження складних соціально-політичних явищ, а тому розглядають проблеми взаємин інтелігенції та влади, війни і миру, політики і дипломатії, намагаються дати системну оцінку періоду раннього Нового часу як перехідний, певною мірою доленосній, добі європейського розвитку. У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії цього періоду в контексті їхньої актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як Б. Гончар, О. Дьомін, В. Дятлов, С. Віднянський, В. Смолій, Я. Ісасвич, Н. Подаляк, М. Кірсенко, М. Бур'ян, С. Троян, Б. Ачкіназі, В. Ададуров, О. Машевський, С. Сорочан, В. Яровий, Л. Лещенко, О. Масан, С. Пронь, О. Сич, С. Лиман, Т. Чухліб, В. Рубель, П. Котляров, В. Калашников, Ю. Голубкін, Т. Балабушевич, Л. Нестеренко, М. Ширяєв та ін. Суттєву увагу до проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії раннього Нового часу приділяють і представники російської, французької, іспанської, німецької, італійської та англо-американської історіографічних шкіл.

З кінця XV ст. Європа вступила в новий період міжнародних відносин. Політична ситуація після подій Столітньої війни (1337–1453) суттєво змінилася, завдяки значному зміцненню монархій у більшості держав, зокрема Франції, Іспанії, Англії, завершився процес їхньої внутрішньої консолідації. Саме тут були закладені основи сучасних національних держав, тоді як роздробленість Німеччини й Італії залишалась непереборною. Ці тенденції знайшли чітке відображення в подіях Італійських війн (1494–1559).

За нових політичних умов сформувалися і нові погляди на зовнішню політику та дипломатію, в тому числі й на концепти «війна» і «мир». Першим найбільш послідовно ці нові погляди виклав Н. Макіавеллі: «Державець, якщо він прагне зберегти владу, повинен набутти уміння відступатися від добра і користуватися цим умінням залежно від потреби» [4], тобто, вміти вступати і на шлях зла, якщо це необхідно. Політичний реалізм та ідеї мислителя, витоки яких чітко окреслювалися потребами епохи, поділяли видатні політичні діячі й дипломати Середньовіччя та раннього Нового часу [5].

Дипломати тієї доби беззаперечно пов'язували кожен зовнішньополітичний крок своєї держави з міжнародними відносинами часу, навчилися враховувати позиційне розташування зовнішньополітичних сил і визначити місце своєї держави в цьому розташуванні. Вони здійснювали прелемнарні переговори і готували проекти майбутніх угод, опанували посольський церемоніал, систему дипломатичних стереотипів. Проте, доки ще формувалися постійні дипломатичні кадри, глави держав багато в чому самостійно займалися зовнішньополітичною діяльністю та дипломатією, визначали пріоритети між концептами «мир» і «війна», приймаючи доленосні для їх держав рішення.

Розвиток економічних зв'язків сприяв і урізноманітненню форм міжнародних контактів. Уже на початку раннього Нового часу надто швидко поширення міжнародних зв'язків було відзначено переходом у Західній Європі до сучасної системи організації посольської служби – постійним дипломатичним представництвом, було покладено початок процесу інституалізації зовнішньої політики кожної окремої держави та європейської зовнішньої політики в цілому. Італія стала достеменною, справжньою школою європейської дипломатії.

Перші спроби теоретичного обґрунтування постійної дипломатії та її форм здійснив, згадуваний уже італійський політичний мислитель Н. Макіавеллі. На його думку, дипломатія є війною на іншій території, а звичною зброєю – неправда й лукавство. Посли обов'язково мали добре знати історію, яка, згідно з тлумаченням його сучасника Ф. де Комміна, – «пані усіх шахрайств, одурювань і підступів» [6, 140]. Тому Н. Макіавеллі повчав, що дипломат спочатку має виявити себе з найкращого боку – «гарною людиною», лояльним і відвертим, щоб опісля добиватися хитрощами довіри у своїх співрозмовників і вміти краще ошукувати за сприятливої нагоди.

Суперництво Франції й Іспанії на початку раннього Нового часу, яке знайшло свій прояв в Італійських війнах, було тією віссю, навколо якої формувалася система європейських держав та їх взаємовідносини. У той же час французький дипломат Ф. де Коммін закликав до мирного співіснування двох провідних держав Європи – Франції й Іспанії, висуваючи ідею єднання двох великих держав і жалкуючи, що вони «не мають співчуття одне до іншого» [7, 377].

Постійна дипломатична служба набувала швидко поширення та вжитку в практиці міждержавних відносин: із 1510-х рр. у Папській державі, з 1520-х рр. – Англії, Імперії доби Карла V. До середини XVI ст. це вже стало європейською традицією. Ф. де Коммін відзначав: «Два могутніх владарі-державці, якщо вони мають бажання жити в злагоді, не повинні часто бачити одне одного, а спілкуватися їм належить посередництвом досвідчених і мудрих осіб, які будуть проводити переговори і залагоджувати суперечки» [7, 43]. Інформація про внутрішнє становище в інших державах та їх зовнішньополітичні плани незвично розширилась. Можливість співставлення відомостей, які надходили від послів із різних держав, розвивала вміння дипломатів критично розбиратися в інформації та сприяла розширенню їхнього світогляду.

У період раннього Нового часу продовжувався етап розвитку й удосконалення дипломатичної практики досвідом багатьох держав і, беззаперечно, в її центрі споконвічно стояли питання війни та миру, адже, як стверджував Ф. де Коммін, «дружба між государями далеко не одвічна» [7, 107]. Тому на цьому етапі зароджується та розвивається нова дипломатична традиція, а саме – раціоналістична. Досить відомим, авторитетним, яскравим і визначним представником цього напрямку по праву вважається Ф. де Коммін. Проблема міждержавних відносин, концептів «війна» і «мир», зовнішньої політики та дипломатії, політичних інститутів та процесів набуває нового трактування. Попередня традиція брала за основу особисті відносини між владарями-державцями, які базувалися на принципах християнської та рицарської моралі. Ці ж погляди виконували і функцію історичної концепції [8, 197–198]. Її виразниками були – Ж. Шатлен, О. де Ла Марш, Ж. Моліне, Ж. д'Отон. Проте з другої половини XV ст. рицарська етика швидко втратила значення [9]. Її витіснили прагматичні норми, що найбільш повно відобразили на початку XVI ст. якраз Ф. де Коммін. Зіткнення інтересів держав набуває у нього об'єктивний та незалежний, від волі владарів-державців, характер. У їх волі лише можливість приректи результат зіткнень, обравши найбільш вірний, на його думку, політичний засіб.

У трактуванні Комміном питання протистояння державців прослідковується поява ідеї європейської політичної рівноваги [10, 43], але при цьому слід мати на увазі, що у його політичних поглядах ще відсутнє поняття про союз держав, який забезпечує рівновагу

політичних сил. У своїх «Мемуарах» він відзначав лише супротивності у розвитку міжнародного життя [11, 209]. розробляючи концепцію всезагальних взаємних протидінь людей і держав, що відбувається з волі Бога. «Загалом мені здається, – відзначав Ф. де Коммін, – що Господь не створив у цьому світі жодної людини чи тварини, яким би не дав будь-яку протилежність, щоб утримувати їх у страху й покірливості» [11, 207–208]. Аналогічно кожна держава має собі протилежність. На противагу Франції бог дав Англію, Англії – Шотландію, державцям Італії протистоять держави-комуні, в Німеччині одне одному протистоять князівства [11, 210] тощо.

Ця концепція заслуговує на особливу увагу, адже являє собою першу у французькій історичній і політичній думці спробу виявлення об'єктивних, незалежних від волі окремих людей причин соціально-політичної боротьби, яка є незмінною супутницею історії [12; 13, 430–436]. Отже, у подіях історичного минулого та сучасного йому соціально-політичного життя Ф. де Коммін зміг виявити не боротьбу божественного й земного, добра й зла, добродесності й пороків, яку в тій чи іншій формі вбачала вся попередня середньовічна історіографія, а зіткнення приватних та інтересів окремих людських суспільств.

Серед політичних засобів Ф. де Коммін рішуче надавав перевагу дипломатії. Для нього вона – мистецтво, в якому державець має можливість віднайти найкраще застосування своєму розуму, досвіду, мудрості. У своїх «Мемуарах» мислитель залишив чимало порад і настанов у справі, де був визнаним майстром – дипломатом із вагомим практичним досвідом. Саме в них особливо виразно виявилася його прагматична думка, звільнена від середньовічної рицарської й християнської етики.

Міркування Ф. де Комміна щодо дипломатії завжди приваблювали увагу дослідників, які постійно порівнюють його з Макиавеллі. Французький дипломат, як і його відомий італійський колега, виявляв повну безпринципність у правилах проведення політичної гри, але, щоправда, не виправдовував політичні вбивства. Втім, він настійно рекомендував дипломатичне шпигунство, підкуп за сприяння в оточенні супротивника і схвально відзивався про тих мудрих владарів-державців і послів, які вміють це робити. Для нього – дипломатія – це утаєна боротьба, яку виграють наймудріші [11, 220].

Незважаючи на тісний взаємозв'язок понять «дипломатія», «мир» і «війна» у добу раннього Нового часу, Ф. де Коммін не протиставляв їх, вважаючи, що одне має підтримувати інше. Військові перемоги мають закріплюватися за столом переговорів: «Коли б не велись переговори між англійцями й французами, розумом і вправністю французи завжди брали верх над англійцями» [11, 221]. Тому він подав настанови вирішувати воєнні проблеми за допомогою дипломатії, а не на полях воєнних битв: «Необхідно остерігатися битв і не покладатися на мінливі долі, якщо тільки цих битв можна уникнути» [11, 121].

Війну як політичний засіб Ф. де Коммін визнавав лише у випадку її неминучості, що, проте, не заважало йому ставитися з глибокою повагою до державців, які зробили на неї ставку у своїй політиці і досягли успіху, як, наприклад, Мехмед II – турецький султан, який здійснив вдале взяття Константинополя. Однак для успішного ведення війни потрібен, перш за все, великий розум, адже «за наявності усього необхідного для завоювань, якщо не має великого розуму, то все інше нічого не варте» [11, 189]. Для нього не існувало справедливих і несправедливих воєн, оскільки він відмовлявся від

самого критерію моральної справедливості, тому часто трактував війну як акт божественного правосуддя, але ніколи – людського. Таким чином, для Комміна політична історія була вже, на відміну від його попередників, полем змагань для розуму й глупоти, мудрості й невігластва, але головний засіб цієї боротьби – дипломатія.

Аналогічні позиції відстоював і його сучасник Н. Макиавеллі. Його погляди знайшли відображення в «Історії Флоренції». У цьому творі проголошена й обґрунтована думка, що між виявами внутрішньої й зовнішньої політики, між станом країни, її дипломатією й війнами існує безпосередній взаємозв'язок, що війна – це момент політичного життя, продовження в інших формах певної політики. Ця думка, яка на сьогодні є досить тривіальною, у XVI ст. була цілком новою.

Пристрасний заклик до миру прозвучав у першій чверті XVI ст. зі сторінок трактату видатного гуманіста доби Відродження Е. Роттердамського – «Жалоба мира!» [14, 625–642]. Трактат не був спеціально присвячений проблемам Європи та торкається більш широкого кола питань. Утім, цілком можливо, що саме з Еразма в історії європейської політичної думки набуває поширення проблема війни й миру, ідеї вічного миру та європейська традиція, що ґрунтувалася на переконанні у можливості досягнення такого загальнолюдського ідеалу як вічний і справжній мир.

Змальовуючи картину воєн і повсякденної вороженечі, Еразм бере приклади переважно з життя європейських держав, адже він був безпосереднім свідком подій Італійських воєн, перебуваючи впродовж 1492–1499 рр. у Франції й Італії. «Нація з нацією, місто з містом, цех з цехом, державець з державцем стикаються й завдають один одному втрати»; «англійці дивляться на французів як на ворогів, ті ж англійці ворогують із шотландцями; німці налаштовані проти французів, іспанці проти тих й інших» [15, 47]. Гострій критиці піддавав він і різні союзи: «Цілковитий мир ґрунтується не на лігах і конференціях, із яких, як ми знаємо й бачимо, як часто народжуються та починаються війни. Джерело, із якого починається це зло, має бути очищене від злих помислів і бажань, які породжують розбрат і суперечки» [15, 34].

Трактат Еразма заклав основи загальногуманістичних традицій у питаннях війни й миру. Він виокремлюється серед інших творів того часу своєю демократичною спрямованістю, критикою церкви і королівської влади за їх нездатність і небажання сприяти утвердженню миру, щирим і палким закликом до миру. Зрозуміло, він не позбавлений відбитку певної обмеженості та умовностей, а моральні й етичні категорії, якими оперує автор, багато в чому були далекими від реального життя. Відсутність розуміння соціальних закономірностей – «мені соромно згадувати через які химерні та суєтні причини ввергають світ у війни християнські державці» [16, 399], – позбавляло Еразма можливості з'ясування достеменних причин воєн, але їхні руйнівні наслідки він добре бачив і описував, з притаманним йому, красномовством. Гуманіст систематично протиставляв мир і війну. Якщо мир – умова і навіть джерело добробуту людства, то «війна – першопричина усіх бід і зла, певний океан, що поглинає все без різниці» [14, 625С]. Наголошуючи на необхідності постійного усунення причин і мотивів війни, він виступав із закликом: «Нехай же усі люди об'єднаються проти війни, всеосяжно, прославляючи мир» [14, 637F].

Вплив Е. Роттердамського на сучасників був колосальним. У століття безперервних воєн він не втомлювався боротися за мир між державцями Європи. В іншому своєму творі – «Похвала Глупоті» – він висловив



відразу до війни, відповідальність за яку несуть носії влади, а отже, перш за все, державці. У цьому творі війна подана як один з найбільш тяжких і ганебних колективних виявів усе тієї ж усевадної Глупоти.

Соціально-політична думка раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) була зорієнтована на стабільність суцього й головне завдання суспільства вбачала в забезпеченні його сталості й незмінності шляхом попередження змін, розбрату й війн, у превалюванні концепту «мир» над концептом «війна». Зло, яке приносить війна, виправдовувалося лише її справедливістю. «Необхідно, щоб предмет позову був надто справедливим, обгрунтовувався правом і угодний богу, все це дасть підстави для виправдання жорстокості під час війни» [17, 389].

Отже, шлях до нового не проходив прямою висхідною лінією, а навпаки, за збереження загальної схоластичної орієнтації, в ньому перепліталися елементи старого і нового способів мислення, старі та нові ментальні установки, траплялися й компроміси, але при цьому, нове мислення вимагало свого вияву, і насамперед у питанні концептів «війна» і «мир», у питанні влади: що таке «влада», «війна», «мир» у новому світосприйнятті й реальне місце владаря-державця в цьому новому суспільстві за періоду політичного формування європейських інститутів держави раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.).

Таким чином, проблема війни та миру, війни та дипломатії хвилювали інтелектуалів XVI–XVIII ст. Вони перебували у пошуку відповідей на ті питання, які ставила перед ними об'єктивна реальність. Адже цей період історії не міг залишити нікого байдужим, оскільки «мир і злагода – першочергово необхідні речі для королів і держав» [18, 254]. Хоча, поряд із цим, для тодішньої Європи якнайкраще підходили слова Заратустри: «Любити мир як засіб для нових війн. І короткий мир більше, ніж тривалий» [19].

1. Ціватий В.Г. *Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект)* // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2000. – Вип. 4.
2. *Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время* / Отв. ред. Т. Гусарова. – М., 2011.
3. Ивонин Ю.Е. *У истоков европейской дипломатии нового времени*. – Минск, 1984.
4. Макиавелли Н. *Государь* // Макиавелли Н. *Избранные сочинения*. – М., 1982.
5. Namer E. *Machiavel*. – Paris, 1961.
6. Цит. за: Mousnier R. *Le XVI<sup>e</sup> et XVII<sup>e</sup> siecle*. – Paris, 1961. – Т. 4.
7. Коммин Ф. *de. Мемуары*. – М., 1986.
8. Huizinga J. *Men and Ideas*. – N.Y., 1960.
9. Demurger A. *Chevaliers du Christ. Les orders religieux – militaires au Moyen Age (XI–XVI-e siecle)*. – Paris, 2012.
10. Prucher A. *I «Memoires» di Ph. de Commines e l' Italia del Quattrocento*. – Firenze, 1957.
11. Commines Ph. *de. Memoires*. – Paris, 1924–1925. – Т. 2.
12. Рогинская А.Е. *Исторические взгляды Коммина* // *Средние века*. – М., 1946. – Вып. 11.
13. Малинин Ю.П. *Филипп де Коммин и его «Мемуары»* // Коммин Ф. *de. Мемуары...*
14. Erasmi R. *Querella pacis undique ejectae profligataeque* // *Desiderii Erasmi Roterodami Opera omnia... recognovit Johannes Clericus Lugudum Batavarum, 1703–1716*. – Т. 4.
15. *Opus epistolarum. Des Erasmi Roterodami* / Ed. P.S. Allen et H.M. Allen. – Oxonii, 1912. – Т. 6.
16. Эразм. *Жалоба мира* // *Эразм Роттердамский. Похвала глупости*. – М., 1991.
17. Lannoy G. *de. Oeuvres* / Ed. Ch. Potvin. – Louvain, 1878.
18. Masselin J. *Journal des Etats Generaux de France tenus a Tours en 1484*. – Paris, 1835.

19. Цит. за: Проэктор Д.М. *Пути Европы*. – М., 1978.

**Tivatyi V.G. The concepts «War» and «Peace» in the public and political opinion of the early modern time (the XVI–XVIII centuries): the institutional and diplomatic aspect.** In the article deals is analysed the foreign policy and diplomacy of the European states of the early Modern time (the XVI– the XVIII centuries). The great attention is payed to the concepts «war» and «peace» in the context of the institutional development of the diplomatic services and the models of diplomacy in the main European states.

**Key words:** foreign policy, diplomacy, Europe, war, peace, public and political opinion

О. С. Сидорович

## ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ЗАРОДЖЕННЯ І РОЗВИТКУ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

*Стаття присвячена аналізу теоретичних передумов зародження і розвитку споживчої кооперації в Наддніпрянській Україні. Висвітлюються не тільки ідейні передумови виникнення споживчої кооперації, але і їх вплив на процес розбудови кооперативного руху регіону.*

**Ключові слова:** теоретичні передумови, споживча кооперація, Наддніпрянська Україна

Виникнення споживчої кооперації на українських землях, що мало об'єктивне соціально-економічне підґрунтя, не було б можливим без певних теоретично-ідейних передумов. Саме вони визначали засоби реалізації кооперативних устремлень різних верств населення і спрямованість розвитку споживчої кооперації в майбутньому. Проблематика виникнення, розвитку та діяльності споживчої кооперації знайшла доволі широке відображення в дослідженнях останнього часу [1–3]. Однак проблема теоретичних передумов зародження споживчої кооперації в Наддніпрянщині другої половини XIX ст. висвітлена ще не повно.

Вказаний період відзначався суттєвими соціально-економічними подіями в Російській імперії й Україні, яка входила до її складу. По-перше, відповідно до царського маніфесту від 19 лютого 1861 р., скасовано кріпосне право, що стало початковим кроком, своєрідним ключем до модернізації імперії. Таке радикальне перетворення в аграрному секторі вимагало термінових змін і зрушень у всіх сферах суспільного життя. По-друге, швидкими темпами розвивалась промисловість, що призвело до прискорення урбанізації. У зв'язку із цим, почалося масове переселення сільських жителів до міст як промислових центрів. По-третє, нові напрями соціально-економічного розвитку зумовили суттєві зміни у соціальній структурі суспільства.

Отже, зміна соціально-економічного розвитку, що відбулася в другій половині XIX ст., викликала суттєві міграційні процеси – переселення значної кількості людей із населених пунктів, де вони займалися виробництвом продуктів харчування і сировини для певних галузей промисловості (в основному, харчової та легкої) у міста та містечка. Це своєю чергою зумовило значне поповнення лав споживачів продуктів харчування. Водночас з'явилася потреба збільшити обсяг направлення промислових товарів у сільську місцевість, тобто, виникла необхідність вдосконалення системи постачання населення продовольством і промисловими виробами.

У умовах, коли зросла кількість споживачів, як у містах, так і селах, ряд громадян, переважно з інтелігенції, прагнули впровадити гуманніші форми торгівлі. Більшість із них були прихильниками кооперативного руху, який із 1860-х рр. почав розповсюджуватись в